

INVENTERING AV NORUMS, ÖDSMÅLS och St ASKERÖNS KYRKOGRÄDAR

Rapport 1998:28
Tomas Brandt

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Innehållsförteckning.....	1
1. BAKGRUND	2
2. INLEDNING.....	3
2.1 Lagar och förordningar till stöd för kulturvårderna	3
2.2 Begravningslagen.....	3
2.3 Kulturminneslagen	4
2.4 Naturvårdslagen	5
2.5 Sammanfattning	5
3.1 Kyrkogårdarna.....	6
3.2 Gravvårdarna.....	7
4. KYRKOÅRDARNA IDAG	10
5. NORUMS KYRKOÅRD	11
5.1 Beskrivning	11
5.2 Gravprydnaderna.....	12
5.3 Rekommendation och värdering	13
5.3.1 Kyrkogården som helhet	13
5.3.2 De enskilda gravplatserna	13
6. ASKERÖNS KYRKOÅRD	15
6.1 Beskrivning	15
6.2 Gravprydnaderna.....	15
6.3 Rekommendation och värdering	15
7. ÖDSMÅLS GAMLA KYRKOÅRD.....	16
7.1 Beskrivning	16
7.2 De enskilda gravvårdarna.....	16
7.3 Rekommendation och värdering	17
7.3.1 Kyrkogården som helhet	17
7.3.2 Gravvårdarna.....	17
8. ÖDSMÅLS NYA KYRKOÅRD.....	18
8.1 Beskrivning	18
8.2 Gravvårdarna.....	18
8.3 Rekommendation och värdering	18
8.3.1 Kyrkogården som helhet	18
8.3.2 Gravvårdarna.....	18
9. ALLMÄNNA SKÖTSELRÅD	22
9.1 Nedsmutsning och bevaxning	22
9.2 Skador.....	23

1. BAKGRUND

Bohusläns museum har fått i uppdrag att utföra en utvärdering av kulturvärdena på kyrkogårdarna i Norums pastorat. Materialet är tänkt som ett beslutsunderlag för kyrkogårdsförvaltningens framtida ställningstagande avseende enskilda gravars skötsel samt uppställande av regler för kyrkogården.

Vi har inventerat ett antal kyrkogårdar på olika håll i länet och har i samband med detta gjort en sammanställning av de regler som finns och som berör kyrkogårdarnas kulturhistoriska värden. Vi har också gjort en allmän bakgrundshistorik om kyrkogårdar.

På en renritad gravkarta har markerats karaktäristika för de olika gravarna som hög sten, ram, och andra särskilda kännetecken. Urvalet har gjorts utifrån allmänna kulturhistoriska och konstnärliga värderingar. Gravvårdarnas lokalthistoriska värde har dock inte alltid varit möjligt att bedöma. Det är viktigt att även detta tas i beaktande när det är aktuellt att ta bort en gravanordning.

Uddevalla november 1998

Tomas Brandt, antikvarie

2. INLEDNING

En begravningsplats är framförallt en viloplats för de döda. I vigd jord innanför kyrkogårdsmurens hägn har vi i snart tio århundraden begravt våra anförvanter.

Med detta tidsperspektiv så blir de också en del av vårt kulturarv. Liksom samhället i övrigt är de utsatta för förändringar och moden, om än i en betydligt långsammare takt. De bär med sig olika tidsbilder, olika tiders estetik, inskriptioner på gravstenarna förtäljer om olika yrken som karaktäriserat bygden under en viss tid och som idag kanske knappt existerar. Här finns också ett stort lokalthistoriskt material, mycket större än vad vi mäktar med i en liten utredning som denna. Viktiga delar i socknens historia och samhällsliv står att finna bland namnen på gravstenarna.

De lagar som gäller för kyrkogårdarna är utformade så att det krävs ett kunskapsunderlag inför de beslut man fattar. Föreliggande material är avsett att vara ett sådant kunskapsunderlag.

2.1 Lagar och förordningar till stöd för kulturvärdena

Den nu gällande lagstiftningen trädde i kraft den 1991 och kallas rätt och slätt "Begravningslag" (SFS 1990:1144). I denna regleras såväl allmänna som enskilda begravningsplatser, krematorier, gravsättning och gravplatsers upplåtelse

och anordnande på allmän begravningsplats.

Begravningslagen innebär att gravrättsinnehavarens ställning stärkts på bekostnad av upplåtarens (t ex pastoratets) jämfört med tidigare. Gravrättsinnehavaren har i stort sett bestämmanderätten över gravvården och övriga delar av gravanordningen på sin gravplats. Om man vill reglera hur dessa hanteras finns det alltså vissa problem. Lagstiftningen ger dock upplåtaren möjlighet att utfärda lokala bestämmelser vilka kan reglera vad som gravrättsinnehavaren får och inte får göra vad gäller gravarnas och gravanordningarnas utformning på vissa delar av kyrkogården.

2.2 Begravningslagen

De paragrafer i Begravningslagen som särskilt behandlar kyrkogården och dess delar med anknytning till kulturvärdena är det 7:e kapitlet, och där främst paragraf 25-27 samt 37:

"Gravplatsen får förses med gravanordning, om det inte strider mot vad som är avsett att gälla för den del av begravningsplatsen där gravplatsen är belägen." (7kap25§)

"Gravrättsinnehavaren bestämmer gravanordningens utseende och beskaffenhet. Detsamma gäller gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur." (7kap26§)

Vad som gäller efter gravrättens upphörande regleras i kapitel 7 paragraf 32-37. Paragraf 37 behandlar särskilt kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar och gravanordningar:

"Om en gravanordning har tillfallit upplåtaren och den är av kulturhistoriskt värde eller av något annat skäl bör bevaras för framtiden, skall upplåtaren om möjligt lämna kvar den på platsen.

Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, skall den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller någon annan lämplig eller därtill avsedd plats."
(7kap37§)

2.3 Kulturminneslagen

Också kulturminnen har sin egen lagstiftning, vilken omfattar även kyrkobyggnader, kyrkotomter och begravningsplatser. Att värna om begravningsplatsernas kulturvärden är en skyldighet för såväl gravrättsinnehavare som gravrättsupplåtare. I Kulturminneslagen (SFS 1988:950) sägs:

"I vården av en begravningsplats skall dess betydelse som en del av vår kulturmiljö beaktas. Begravningsplatserna skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas eller förvanskas." (4 kap11§)

Detta gäller alltså alldeles oavsett om man gjort en särskild antikvarisk bedömning eller inte. För äldre kyrkogårdar gäller vidare:

"I fråga om begravningsplats som anlagts före utgången av år 1939 krävs tillstånd av länsstyrelsen:

- 1. för att utvidga eller på annat sätt väsentligt ändra begravningsplatsen,*
- 2. för att där uppföra ny byggnad eller fast anordning eller riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad eller fast anordning."*
(4kap13§)

Exempel på åtgärder som innebär "väsentlig förändring" är borttagande eller nyanläggning av gångar, samtidigt borttagande av en större mängd gravramar, större förändringar i trädplanteringen, anläggande av urnlund, borttagande av kyrkogårdsmurar eller grindar osv.

När det gäller sådana förändringar är det länsstyrelsen genom kulturmiljöenheten som är den myndighet som handlägger tillståndsärenden. Skyddet för kyrkogårdar äldre än 1940 kan även gälla yngre utvidgningar av dem, i den mån en förändring av den yngre delen påtagligt påverkar den äldre delen.

Det finns också vissa yngre kyrkogårdar, som bedömts ha ett högt kulturhistoriskt värde, kan efter ett särskilt beslut enligt 4 kap 14§ också omfattas av samma skydd som de äldre kyrkogårdarna. Det är inte många anläggningar som fått ett sådant skydd.

I Kulturminneslagen finns också ett skydd för kyrkliga inventarier.

"Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl." (4kap§6)

I förordningen om kulturminnen m.m. SFS 1988:1188 §19 ges exempel på vad som åsyftas med kyrkliga inventarier.

"Till kyrkliga inventarier som avses i 4 kap 6§ lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. hör .....(uppräknig av olika föremålskategorier)... samt vissa äldre gravvårdar."

(Vår understrykning.)

Detta skydd för vissa gravvårdar innebär att de skall vårdas och underhållas väl.

Tillstånd från länsstyrelsen krävs bl a för reparationer, om de inte är obetydliga (KML 4:9). Gravvårdarna skall också tas upp på den förteckning över inventarier som skall vara upprättad i varje församling.

Det finns i skrivande stund inget entydigt svar på vilka dessa "vissa äldre gravvårdar" är, men praxis är att alla vårdar äldre än 1850 betraktas som så värdefulla att de bör upptas i kyrkans inventarieförteckning, och det kommer troligen lag- eller författningsförslag i denna riktning. Detta givetvis under förutsättning att ingen gravrättsinnehavare finns och att vården alltså återgått till upplåtaren.

Denna åldersgräns omkring 1850 motiveras med att den mer hantverksmässiga tillverkningen vid mitten av 1800-talet börjar ersättas av en mer industriell tillverkning. De äldre vårdarna har alltså ett högre kulturhistoriskt värde. Även enstaka yngre vårdar som bedöms ha ett mycket högt värde kan tas upp i inventarieförteckningen.

2.4 Naturvårdslagen

Genom Naturvårdslagen och den där under ställda Naturvårdsförordningen (SFS 1993:1086) är uppvuxna alléer skyddade. Det är ett skydd för de biotoper som man ofta kan finna i äldre alléer. Man kan byta enstaka träd men i princip inte fälla hela allén.

Som allé räknas lövträd planterade i enkel eller dubbel rad och som består av minst fem träd längs en väg eller ett i övrigt öppet landskap. Träden skall till övervägande del vara vuxna.

De trädplanteringar man finner runt äldre kyrkogårdar kan falla under detta skydd.

2.5 Sammanfattning

Om man som upplåtare av gravplatsen vill styra utvecklingen av dess utseende och användning, bör man upprätta lämpliga lokala regler för detta. Dessa regler kan vara olika för olika delar av kyrkogården, enligt det som sägs i begravningslagen 7kap25-26§ ovan "vad som är avsett gälla för den del av begravningsplatsen" samt "upplåtaren får dock besluta de begränsningar i gravrättsinnehavarens bestämmanderätt som är nödvändiga för att tillgodose en god gravkultur".

Nyckelord är *kulturhistoriskt värde, god gravkultur* och i fråga om förändring *väsentlig ändring*. Om man då hänvisar till kulturhistoriska värden, är en utredning som denna det underlagsmaterial som man kan stödja sig på.

3. KORTFATTAD HISTORIK OM KYRKOGRÄRDAR

3.1 Kyrkogårdarna

Under det första årtusendet efter Kristi födelse begravde man de döda inte sällan i anslutning till bebyggelsen eller gården, och inte nödvändigtvis i närheten av dåtidens helgedomar. Varje gård eller by kunde ha ett mindre gravfält i närheten. När folket i Norden kristnades byggdes de nya kyrkorna ofta på platser som var lokalt betydelsefulla. Det är inte ovanligt att man återfinner förkristna gravar i närheten av kyrkor med medeltida ursprung. Detta visar att platsen brukats som gravplats redan under järnåldern.

Den kristna kyrkogården innebar att de döda samlades kring kyrkan, inom ett inhägnat område, och i vigd jord. Kyrkogården var oftast gräsbevuxen, nästan ängsliknande, och inte indelad i regelbundna kvarter.

Den sociala skiktningen i det medeltida samhället kom tidigt att avspeglas även i begravningssättet. Präster och stormän begravdes ibland inne i kyrkorna. Att ha sin grav nära altaret ansågs finast. I en del äldre kyrkor kan man därför se gravhällar i golven. Också vid sydsidan av koret eller "i långhusets takdropp" ute på kyrkogården var eftertraktade platser. Det regnvatten som runnit utefter taket ansågs ha blivit "välsignat" av att vidröra kyrkan.

Av naturliga skäl begravdes de flesta utanför kyrkobyggnaden, på kyrkogården. I första hand utnyttjades området söder och

öster om kyrkan. Området norr om kyrkan användes däremot ogärna och här begravdes självspillingar och brottslingar. Utanför kyrkogårdsmuren i ovigd jord lades odöpta, av kyrkan bannlysta eller avrättade personer.

På kyrkogården hade var by eller hemman sin plats. Kistorna sattes tätt och med fotändan åt öster. Gravplatsernas utmärktes med en jordkulle eller ett enkelt träkors. De mer välbärgade kostade på sig tumbor, ovan mark upphöjda kistformade gravvårdar eller huggna stenvårdar. Denna skillnad i gravvårdarnas utformning hängde givetvis samman med ekonomin, det kostade att sätta upp en huggen gravsten. Men samtidigt fanns det en kontinuitet i gravsättningen som gjorde att träkorsens korta livslängd inte spelade så stor roll. Man visste var gårdens folk låg ändå, eftersom de alltid begravdes på samma ställe.

Med hänvisning till hygieniska missförhållanden förbjöds 1783 försäljning av nya gravplatser inne i kyrkan, och genom ett kungligt brev 1805 som 1815 stadfästes av riksdagen blev gravsättning inne i kyrkan inte längre tillåten. Som en följd av detta kom ibland privata gravkor att uppföras på kyrkogårdarna, dock sällan i mindre landsbygdspastorat.

På grund av den stora befolkningstillväxten under andra hälften av 1700-talet räckte inte kyrkogårdarna längre till, särskilt inte i städerna. När pestepidemier och andra dödliga farsoter härjade hade man tidigare anlagt friliggande begravningsplatser, och i en förordning av 1815 rekommenderades att nya begravningsplatser skulle anläggas utanför tätbebyggelse och skilda från kyrkan. De anlades ofta med alléer, gångsystem och regelbundna kvarter. Träden

skulle förutom det rent estetiska även rena mark och luft från sjukdomsalstrande gifter.

På landsbygden anlade man sällan nya kyrkogårdar vid denna tid, istället utvidgade man de gamla. I samband med omdaningarna kom nyordningarna med gångar, kvarter och trädplantering att få genomslag. Ofta anlade man nya kyrkogårdsmurar.

Med 1815 års förordning slogs också fast att alla i samhället hade tillgång till de nya begravningsplatserna, men i praktiken blev den sociala uppdelningen bestående. De bäst belägna platserna såldes som familjegravar till ett övre samhällsskikt och kom att ägas "i evig tid" av släkten medan andra avsidades belägna gravplatser endast uppläts på viss tid. De gemensamma gravområdena, de så kallade allmänningarna, uppläts utan kostnad men utan enskild nyttjanderätt. Gravarna på allmänningen gick under benämningen frigravar, linjegravar, gravar i allmänna varvet, fattiggravar etc. Allmänningarna fanns ofta kvar in på 1930-talet.

I slutet av 1800-talet fick de nyanlagda begravningsplatserna ofta en utformning som svarade mot de nya ideal i form av den engelska parken. Kyrkogårdarnas tidigare så strikta rutnätindelning kom att ersättas med kvarter med mer svängda former. Samtidigt blev eldbegängelse mer vanligt, något som skapade möjlighet till mer fri planering av begravningsplatser. Dessa stilideal tillämpades i möjlig mån också vid omdaningar och utvidgningar av de äldre kyrkogårdarna.

Bilden av den välordnade och välskötta kyrkogården är alltså ganska sen. Man kan bara nämna att klockaren fram till 1819 för sina kreatur hade rätt till gräsbetet på kyrkogården, för att mana fram en helt annan bild. 1554 sändes ett kungligt förmaningsbrev ut för att förhindra att gravarna förorenades av djuren. Långt in på 1900-talet förekom det att klockaren eller den som skulle slå gräset på kyrkogården också fick ta det hö som detta gav, med påföljd att gräset kunde bli ganska högt innan det blev slaget (!). Fotografier tagna vid sekelskiftet och fram på 1920-talet visar också ofta kyrkogårdar med halvhögt gräs och ett ganska litet antal gravvårdar.

3.2 Gravvårdarna

I vårt område finns få medeltida stenvårdar bevarade. Förmodligen förstördes ett antal gravhällar i samband med att många kyrkor revs under 1800-talet. De äldsta medeltida gravanordningarna av sten kallas missionskistor och de följs av romanska gravkistor utan sidohällar. Liljestenar kallas stenar, oftast utan inskription, som är dekorerade med ett livsträd med liljeliknande utskott. De började förekomma vid 1200-talets mitt. Från och med denna tid börjar man också använda gravhällar.

Ute på kyrkogårdarna har som tidigare nämnts gravvårdar av sten inte förekommit i någon större omfattning före 1800-talets senare hälft. När Per Kalm besöker Tanum 1742 nämner han att: *"Gravstenar har de här inga, men i det stället hade bönderna slagit ihop några bräder till skapnad som hosstående figur (en rektangulär formation med en tvärså i nedre delen), vilka voro lagde på gravarna. Ovanpå dem stod skrivet om den, vilken därunder låg begravnen, var man eller kvinna, vad dess namn*

varit, i vad månad och dag samt av vad sjukdom den dött. Skriften härpå var på svenska med latinska bokstäver. På sidorna under dem runt omkring voro lagde stenar, antingen lösa eller ordenteligen murade, varpå desse istället för gravstenar brukade bräder vilade.”

Om denna typ av vård var begränsad till Tanum eller om den även förekom på andra platser känner vi inte till. För allmogen var förmodligen ett enkelt träkors (gravträd) den vanligaste gravanordningen. Enkla träkors förekommer på sina håll än idag, om än i liten omfattning.

Under 1800-talets första hälft börjar stående gravvårdar av sten resas av den bättre bemedlade allmogen. Det var smäckra 1-1 1/2 meter höga gravvårdar ofta utförda i kalksten.

Detta stenhuggeri kom under 1800-talet att utvecklas från småskaligt hantverk till en industriell tillverkning. Huggna stenarbeten kom därmed att bli mer överkomliga också för den vanliga allmogen. Det var under årtiondena i slutet av 1800-talet och början av 1900-talet som kyrkogårdarna genom olika typer av gravvårdar och så småningom även ramar i sten fick den prägel som vi idag uppfattar som klassisk eller typisk. En rik och varierad gravkonst (sepukralkonst) med konstfärdigt huggna stenvårdar och gjutna arbeten som järnkors och inramande staket och kedjor, växte fram och ersatte de enkla träkorsen.

Gravhällarna i kyrkorna och de äldre bearbetade gravstenarna var ofta utförda i mjuka och lättbearbetade bergarter som

kalksten, marmor och täljsten. Skiffer, granit och gnejs förekom också, men i mindre omfattning, och framförallt utan finare bearbetning. De bohuslänska stenhuggerier som etablerades under senare delen av 1800-talet inledde dock en mer avancerad bearbetning av den granit som förekommer i norra Bohuslän. Norra Halland, Blekinge och Västervik är andra platser med granitindustri. De enskilda gravarna fick sin egen prägel både genom stenens egenskaper vad gäller färg och kornighet som av stenhuggeriets utbud av olika gravstenar och gravramar.

Granitaktiebolaget Kullgrens Enka, med kontor i Uddevalla, var en av Sveriges största enskilda tillverkare av gravvårdar, tillsammans med Bröderna Flincks Stenhuggeri AB i Västervik. Samtidigt har det givetvis också funnits många mindre stenhuggerier, vilka haft betydelse lokalt.

Seden att sätta inte bara en sten utan också en ram runt graven dyker upp kring sekelskiftet men har nu nästan upphört. Detta troligen av kostnadsskäl. De yngsta anordningar med ram man hittar brukar vara från 1970-talet. Dessa gravanordningar med tillhörande gravvård brukar vi grovt sett dela upp i ”äldre” och ”yngre”. Tidsgränsen dem emellan ligger ca 1935-40. Medan en yngre ramanordning ofta är smalare, sågad helt slät och ofta polerad, så är den äldre gravramen ofta bredare, profilhuggen eller med en råhuggen yttersida, ofta med hörnmarkeringar, hörnkulor, ett trappsteg mitt fram osv.

De äldre kan sägas höra till den formtradition som var levande årtiondena kring sekelskiftet, med historiska associationer (obelisker t ex), nationalromantik, jugendformer eller nyklassicism. I och med modernismens genombrott i formgivningen på 1930-talet (det tydligaste exemplet inom arkitekturen är funkis)

försvinner också dessa formelement från gravvårdarna, som får ett stramare och enklare formspråk. Självfallet finns det många gränsfall, och inte minst klassicistiska formelement som kolonner eller tempelgavlar lever kvar även i det nya.

Det skall också sägas att det inte är ovanligt att en gravanordning kan ha förändrats genom åren. En ram kan ha lagts till en befintlig sten (och än oftare tagits bort), liksom olika dekorationer, sidostenar mm kan ha lagts till och tagits bort under åren.

4. KYRKOGRÅRDARNA IDAG

Under 1900-talet senare del har kyrkogårdarnas skötsel rationaliserats och gravvårdarnas utformning givits en mer standardiserad och förenklad utformning. Senare tillkomna utvidgningar av kyrkogårdarna präglas i hög grad av denna enkelhet vad gäller gravvårdarnas utformning. Ofta saknar gravvårdarna från andra hälften av 1900-talet den identitet och särprägel som i så hög grad utmärker gravar från tidigare skeden.

Anledningar till detta kan säkerligen sökas i förändrade kulturmönster och värderingar. Under 1940-50-60-talen blev de låga och helt rektangulära gravvårdarna oerhört vanliga, inte minst styrt av dåvarande kyrkogårdsregler. Idag har den strikt rektangulära formen ersatts av friare former: Ovala, njurformade, oregelbundna former om det inte rent av är en natursten.

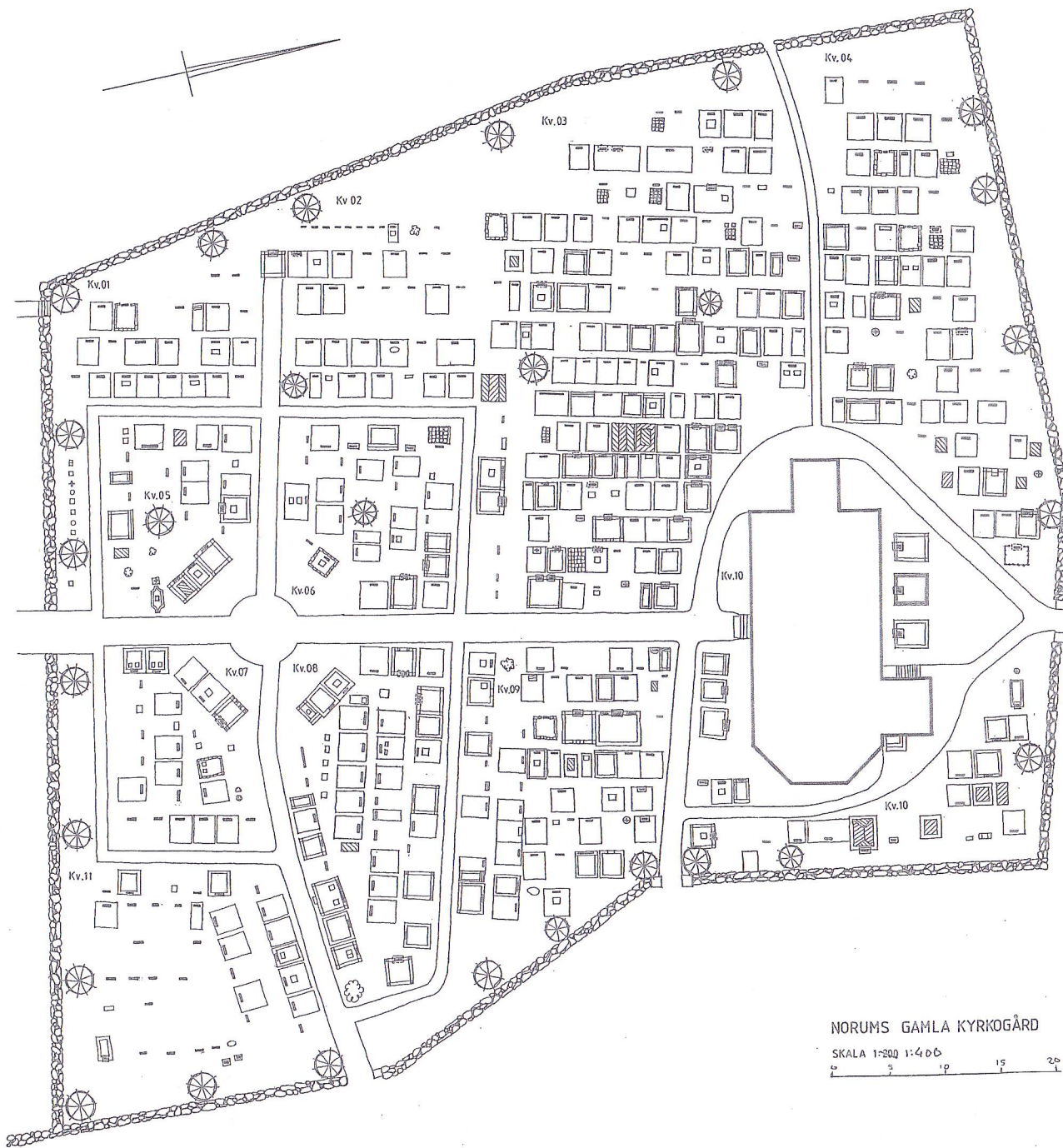
Fram till ungefär 1940-talet var det klassicistiska formspråket, dvs pelare/pilastrar, tempelgavlar (tympanon), voluter, urnor, fyrfat, lagerkransar etc dominerande såväl i själva vårdens form som i dekorationer på dess framsida. Idag är det nästan helt borta, vanligt är i stället blommor och växter, landskap, solnedgångar mm.

Allt detta sammantaget innebär att kvarter med äldre prägel blir desto mer angelägna att bevara, med deras mångfald av gravformer, deras ofta höga gravvårdar och deras i många fall mycket fint huggna ramar. Konflikt kan naturligtvis uppstå mellan bevarandeönskemål och

förändringstryck, det är helt naturligt. Vi människor bär ofta en önskan om att platser inte förändras, att vi kan komma tillbaka och känna igen oss. På en kyrkogård som bär ett slags samhällsminne och som dessutom äger ett evighetsperspektiv är detta särskilt viktigt. De tidigare nämnda lagreglerna är samhällets uttryck för detta. Samtidigt måste det liv som pågår och de nyheter som kommer också få plats någonstans. Genom väl utformade regler för pastoratens kyrkogårdar bör man kunna möta bägge dessa önskemål.

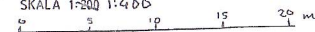
TECKENFÖRKLARING

- GRAVRAM AV MODERNARE, ENKLARE TYP
- RAM AV ÄLDRE TYP
- -II-, MARKERADE HÖRN
- KULOR I HÖRNET
- RÄCKESTOLPAR M. KÄTTING
- JÄRNRÄCKE
- HÅLL
- TREDELAD HÅLL
- EX PÅ HÅLL M. ANNAT UTSEENDE
- TUMBA
- PLATSÄTTNING RUNT GRAVEN
- LÅG STEN
- HALVHÖG STEN
- HÖG STEN
- STENKORS
- JÄRNKORS
- PLATTA
- NATURSTEN
- PULPETSTEN (EX. PÅ PULPETSTEN)
- TEXTEN PÅ YTA I SJÄLVA RAMEN

NORUMS GAMLA KYRKOGRÅD

SKALA 1:200 1:400

5. NORUMS KYRKOÅRD

5. 1 Beskrivning

Norums kyrkogård ligger i en östsluttning, ganska högt över den kringliggande terrängen, och med kyrkan på själva åskränet. Landskapet är öppet åt norr, öster och söder, men höjdpartiet väster om kyrkogården är skogbevuxet. Väster om den äldre delen av kyrkogården ligger det på 1980-talet byggda församlingshemmet.

Landskapet runt kyrkan och kyrkogården är från början ett jordbrukslandskap, men Stenungsunds expansion under de senare decennierna har lett till att här nu ligger stora villaområden. En bit längre österut, men fortfarande i samma dalgång, ligger motorvägen (E6) vilken skapar ett visst bakgrundsbrus i de annars stilla omgivningarna. Själva kyrkogården, som ligger i sluttningen söder om kyrkan, består av flera delar av olika ålder.

Kyrkan är byggd 1847 men i den ingår delar från den äldre kyrkan med rötter i medeltiden. Det rör sig alltså om en medeltida kyrkplats och de allra äldsta delarna av kyrkogården har alltså nyttjats för begravingar så långt tillbaka man kan följa. Vi vet dock inte precis vilket område närmast kyrkan som utgjort den medeltida kyrkogården.

Det äldsta partiet vi kan identifiera idag är den övre delen av den gamla kyrkogården, runt omkring kyrkan, och som motsvarar fastigheten Norum 7:1. Man kan urskilja samma utseende på kyrkogården på Laga-skifteskartan från 1839 som på dagens

ekonomiska karta. Kyrkenorums by låg då samlad i slänten söder och sydöst om kyrkan. Delar av bybebyggelsen fungerar idag som ekonomibyggnader till kyrkogården, och kyrkogårdens senare utvidgningar ligger på mark som tidigare varit gårdstomter. I och med Laga skiftets genomförande på 1840-talet flyttade några gårdar ut från byn, och därmed har också frigjorts mark som senare kunnat användas för utvidgningar.

Denna äldre del var omgärdad av en mur, som till stora delar finns kvar. Kyrkogården utvidgades omkring 1910 åt söder till nära dubbel storlek. Kring utvidgningen byggdes också en mur, men den del av den äldre muren som skilde de bägge delarna åt revs. Man kan dock urskilja gränsen mellan de bägge genom den nivåskillnad som finns mellan kvarteren 2-6-8 å ena sidan och kvarter 3 och 9 å andra sidan. Den äldre delen ligger högre än den yngre. Man kan också se att muren från 1910 är byggd av mer regelbundet huggen sten än den äldre muren.

Utvidgningen från omkring 1910 har ett gångsystem som är typiskt från denna tid. En bred gång löper rakt söderut från kyrkans sydport och leder ner till en rund plats (ursprungligen fyrkantig), varifrån leder gångar åt alla fyra väderstreck. Den runda platsen är alltså omgiven av fyra genom gångarna avskilda kvarter. Gångar leder också runt bakom dessa fyra kvarter. Eftersom kyrkogården inte är helt rektangulär är symmetrin dock något förskjutet. Runt både den äldre delen och 1910-talsutvidgningen är det innanför muren planterade ett antal lövträd. Det är lind, kastanj, lönn och ask. Också inne på kyrkogården står några solitärträd, och hela kyrkogården ger ett lummigt intryck.

Ytterligare en utvidgning gjordes omkring 1950, också den åt söder, och i direkt anslutning till 1910-talets utvidgning. Den är omgiven på två sidor av en stenmur lagd av rund obearbetad sten i bruk. Dess norra sida gränsar som nämnts mot 1910-talsmuren och dess västra sida ansluter till den branta terrängen. Framför denna utvidgning (dvs östra sidan) är en parkering belägen. Därifrån leder en bred gång in på kyrkogården, flankerad av pyramidklippta tujor. Den ansluter till en stor rund öppen plats, och från denna plats leder sedan en bred gång i en vag böj upp emot kyrkan. Denna gång ansluter till den rundel som finns på 1910-talskyrkogårdens södra del, och man har alltså kyrkan i fonden hela tiden när man går genom kyrkogården.

1950-talutvidgningen är indelad i rektangulära kvarter. Runt kvarterens kanter, samt mellan gravraderna växer halvhöga klippta häckar. Dessa häckar skapar avskilda ”rum” ute på den annars ganska stora kyrkogården. I backslänten väster denna del av kyrkogården har anlagts urngravplatser.

Kyrkogården har nyligen utvidgats ytterligare åt söder och täcker nu i stort sett hela ytan öster om höjdpartiet, från kyrkan i norr och ner till vägen mot Hallerna i söder. Muren runt 1950-talsdelen omger även denna utvidgning.

5.2 Gravprydnaderna

Kyrkogårdens äldre delar präglas idag av den utveckling som inleddes i och med utvidgningen omkring 1910. Äldre foton av kyrkogården visar att antalet gravvårdar i

sten eller gjutjärn var förhållandevis få. Stora delar av kvarteren var öppna gräsbevuxna ytor. Men allteftersom decennierna fortskred under 1900-talet, så blev det allt vanligare att i stort sett varje gravplats försågs med både sten och ram. På Norum nådde detta sitt maximum under 1940-50-60-tal. Det sammantagna intrycket måste ha varit imponerande. Under de senaste decennierna har däremot trenden varit att ta bort ramen och behålla bara stenen.

Fortfarande finns ett betydande antal karaktäristiska 10-20-talsgravvårdar på kyrkogården. Det finns ett fåtal gjutjärnsvårdar, och endast några enstaka vårdar äldre än 1900, varav två kalkstensvårdar äldre än 1850.

5.3 Rekommendation och värdering

5.3.1 Kyrkogården som helhet

Det som framförallt satt sin prägel på kyrkogården är utvidgningen omkring 1910, vilken också innebar en del förändringar på den äldre delen av kyrkogården. Man kan därför säga att även den har sin karaktär från denna tid.

Det är därför viktigt att man på sikt behåller denna karaktär på både den äldsta delen och 1910-talsdelen. Denna karaktär bärs främst upp av *kyrkogårdsmuren* runt hela denna del av kyrkogården, *gångsystemet* och *parklövträden*. Man bör därför inte lägga igen några av gångarna här, och man bör också planera för att behålla en omgivande rad av klassiska parkträd. Man bör inte heller introducera andra typer av träd och buskage (t ex tujor) på denna del av kyrkogården.

Man bör också behålla sådana *detaljer* som kyrkogårdsgrindar eller de 13 ringarna i östra muren för att binda fast hästar. Likaså bör det f d kyrkstallet behållas liksom bårhuset. Detaljer som dessa berättar för besökarna om Norums kyrkas funktion och förankring som sockenkyrka i en landsbygdsförsamling. Detta blir särskilt viktigt med tanke på alla de bostadsområden runt omkring, vilka alla har en ännu så länge ganska kort historia.

5.3.2 De enskilda gravplatserna

För in alla gravvårdar äldre än 1850 (om de är i kyrkans ägo) i inventarieboken. Det rör sig om kalkstensgravvårdarna på plats 254

och 195, samt den som står uppställd mot kyrkväggen.

Likaså bör eventuella yngre gravvårdar, som återgått till upplåtaren (pastoratet) och som man beslutar sig för att behålla på kyrkogården, föras in i inventarieboken. De bör i så fall stå kvar på sin plats, för att undvika att få en ansamling med ”museala” stenar i ett hörn av kyrkogården.

Den övervägande delen gravvårdar som ger kyrkogården sin karaktär är från förhållandevis sen tid, decennierna före och efter andra världskriget. Framförallt gravvårdarna från 1910- och 20-talen har starka miljöskapande kvalitéer. I den mån det hade funnits sammanhängande partier av välbevarade och tidstypiska gravanordningar, hade det varit att rekommendera att man sökte behålla dessa partier, även om varje enskild sten inom partiet egentligen inte har något lagstadgat skydd.

Ett förslag till urval av enskilda karaktärsskapande och värdefulla vårdar har gjorts, men tyvärr finns inget sammanhängande parti som kan sägas vara tillräckligt opåverkat av borttagna ramar, eller som inte är av så sent datum att det inte går att lägga kulturhistoriska aspekter på det. Däremot finns det i kvarteren närmast kyrkan flera höga och halvhöga gravvårdar som starkt bidrar till karaktären, och som, om de får stå kvar, kan bidra med att förmedla en del av den tidens formspråk. Förslag på vilka gravvårdar detta rör sig om finns markerat på karta.

”Får man verkligen ta bort en sådan sten?”

Problemet är att en stor del av den karaktär som finns i gravkvarteren skapas av gravanordningar som i sig inte är skyddade av lag. En gravvård

från låt säga 1920-talet, och som inte återgått till pastoratet, är gravrättsinnehavarens egendom och det är mycket svårt att "förbjuda" ett borttagande, om det skulle vara aktuellt. Den vanligaste frågan om förändring från en gravrättsinnehavare är om man får lov att ta bort gravramen kring en gravplats. Även detta i huvudsak är en fråga för den enskilda gravrättsinnehavaren. Tillståndspliktigt enligt Kulturminneslagen blir det först om man samtidigt avlägsnar en större mängd gravramar eller gravvårdar, på ett sådant sätt att det "väsentligt förändrar kyrkogårdens karaktär".

En gravanordning där ramen tas bort kan i vissa fall se "ful" ut, beroende på att gravstenen och gravramen har varit samkomponerade, eller att gravstenen utgör en del av ramen. Ett kriterium måste alltså vara *att gravplatsen efter ramens borttagande uppfyller kravet på god gravkultur*, dvs att det inte ser sargat och konstigt ut efteråt. Att ta bort tre sidor av en ram men låta den fjärde, där stenen står, vara kvar bör inom de värdefulla områdena inte vara acceptabelt.

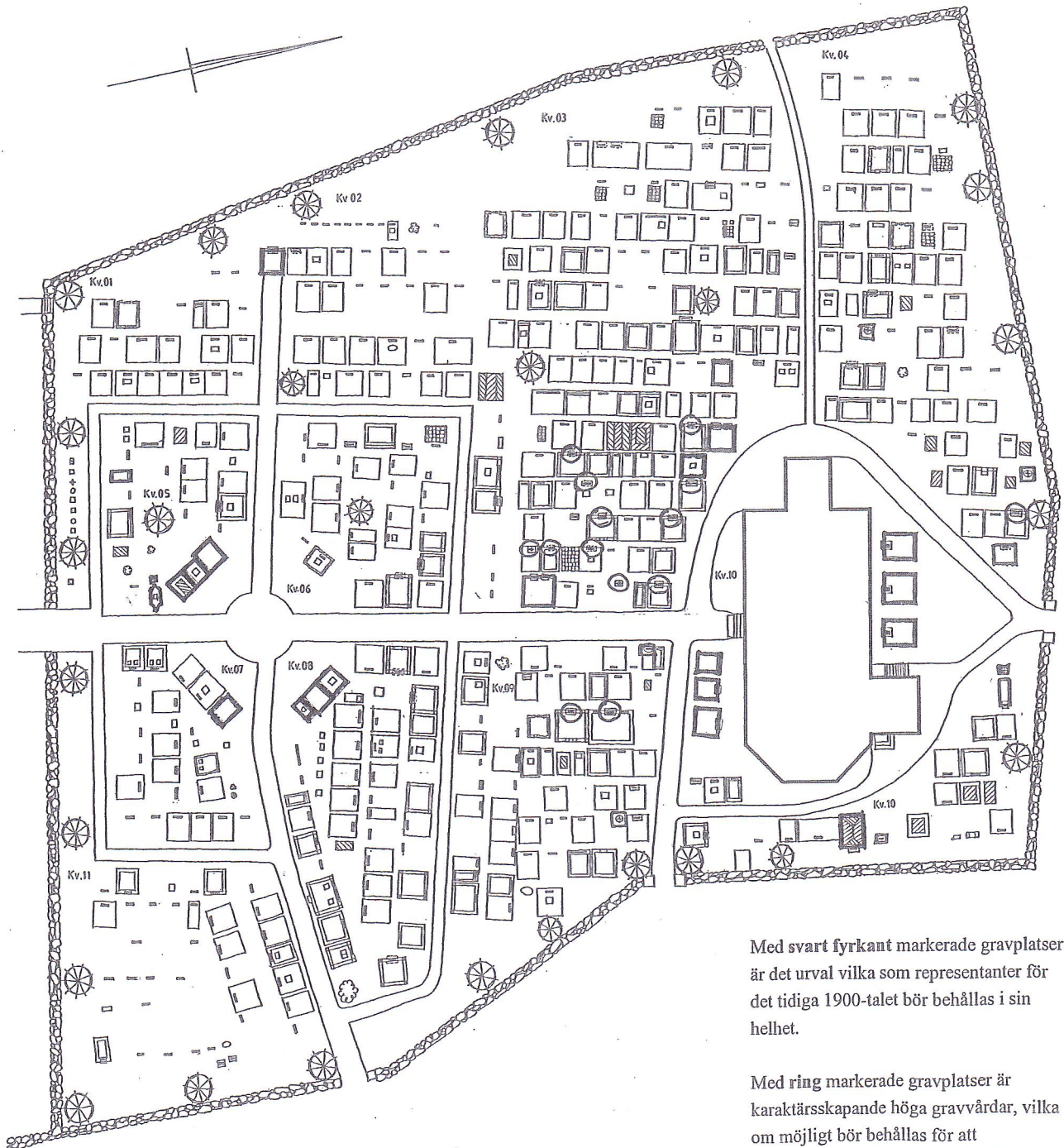

NORUMS GAMLA KYRKOGRÅRD
SKALA 1:500 1:4 05

Norums kyrkogård – BEVARANDEFÖRSLAG

Viktiga karaktäristika för äldre delen av Norums kyrkogård:

- Gångsystemet från 1910-talet (skrafferat). Bör inte läggas igen. På sikt bör rundeln ersättas med ursprunglig fyrkant (streckmarkerad)
- Muren runt kyrkogården. Bör behållas, samt vid reparation läggas om på samma sätt som nu. Låt ringarna för hästar sitta kvar.
- Träden kring kyrkogården. Typ och placering bör behållas, även vid framtida förnyring. Låt träden vara den vegetation som finns, annorlunda typer av planteringar, buskage etc placeras på kyrkogårdens yngre delar.

Norums kyrkogård –
BEVARANDEFÖRSLAG

Med svart fyrkant markerade gravplatser är det urval vilka som representanter för det tidiga 1900-talet bör behållas i sin helhet.

Med ring markerade gravplatser är karaktärsskapande höga gravvårdar, vilka om möjligt bör behållas för att gravkvarterens karaktär närmast kyrkan skall bibehållas. Givetvis bör också gravramen kvarstå i sådant fall.

6. ASKERÖNS KYRKOÅRD

6.1 Beskrivning

Stora Askeröns begravningsplats är en liten begravningsplats, mycket avskilt och naturskönt belägen. Den består av en äldre del i norr, ca 25 meter i fyrkant, och en något större utvidgning i söder. Den ligger invid vägen på norra delen av ön. Söder om hela begravningsplatsen ligger en beteshage, och på väst- och norrsidan finns igenväxande skog. Väster om kyrkogården är en kraftig slänt ner bland lövträden. Mellan den äldre delen och vägen står en rad med björkar. En gång leder från vägen mellan två grindstolpar av granit in på kyrkogården. Detta är den enda grusbelagda gången på den äldre delen, resten av ytan är täckt av gräs. Det står heller inga träd direkt på den äldre delen, raden med björkar står utanför själva kyrkogården. Den yngre delen är omgärdad av oxel, och en grusgång går runt denna del av kyrkogården.

Något hundratal meter söder om hela kyrkogården står klockstapel, en vitmålad stålställning under ett grönt plåttak. Tvärs över vägen i förhållande till kyrkogården ligger ett rött förråd för kyrkogårdsarbetarna.

6.2 Gravprydnaderna

På den södra delen finns inte så många gravvårdar ännu, endast ett knappt trettiotal. Ett stort träkors, flankerat av rhododendronbuskar står mitt på dess södra långsida.

De flesta gravarna finns på den äldre delen, sammanlagt ett drygt femtiotal gravanordningar. De domineras av vårdar från 1900-talets första hälft, med flera höga stenar och med gravramar runt gravplatserna. Särskilt i dess norra och nordvästra del skapar detta mycket av kyrkogårdens karaktär. Anmärkningsvärt är också bruket av stora snäckor som dekorationer på gravramarna.

6.3 Rekommendation och värdering

Kyrkogården är så pass liten att det är svårt att urskilja någon klart utpräglad tidskaraktär när det gäller dess planläggning, plantering etc. Det som på Stora Askerön ger en särprägel är de äldre gravvårdarna, framförallt de höga. Man bör av detta skäl behålla alla de höga gravvårdarna med tillhörande gravram.

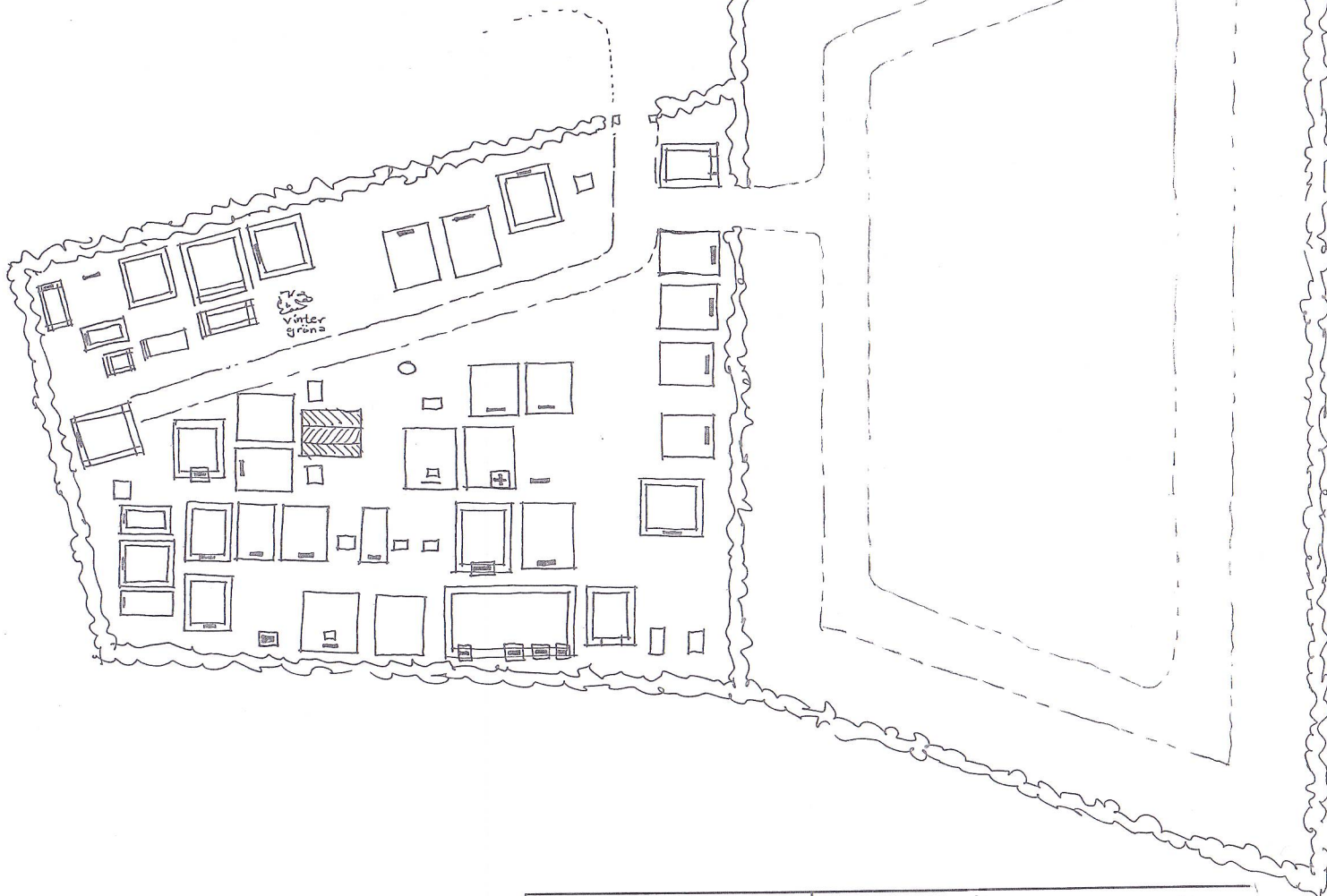
Kyrkogårdens äldre gravvårdar är från det tidiga 1900-talet och sträcker sig några decennier framåt, en period där bruket att ha gravram växte sig stark. Kyrkogårdens relativt korta historia sammanfaller med dessa gravvårdar, varför man bör behålla ett parti äldre gravvårdar i norr och nordväst (se avgränsning på karta).

Den äldre delen är så pass liten, att om gravar togs bort utan att nya tillkommer så skulle det se onaturligt tomt ut. Ett förslag är därför att gravvårdar som återgår till pastoratet får stå kvar till dess ny gravrättsinnehavare tar gravplatsen i anspråk.

När det gäller borttagande av enskilda gravvårdar annat än vad som sägs ovan, se avsnittet under Norums kyrkogård (5.3.2)

TECKENFÖRKLÄRING

- GRAVRAM AV MODERNARE, ENKLARE TYP
- RAM AV ÄLDRE TYP
- -11- , MARKERADE HÖRN
- KULOR I HÖRNEN
- RÄCKESTOLPAR M. KÄTTING
- JÄRNRÄCKE
- HÄLL
- TREDELAD HÄLL
- Ex på HÄLL M. ANNAT UTSEENDE
- TUMBA
- PLATSÄTTNING RUNT GRAVEN
- LÅG STEN
- HALVHÖG STEN
- HÖG STEN
- STENKORS
- JÄRNKORS
- PLATTA
- NATURSTEN
- PULPETSTEN (EX. PÅ PULPETSTEN)
- TEXTEN PÅ YTA I SJÄLVA RAMEN

 BOHUSLÄNS MUSEUM Box 403, MUSEIGATAN 1 S-451 19 UDDEVALLA Tel. 0522-65 65 00 Fax 0522-65 65 05		St. ÅSKERÖNS KYRKOGRÅD	
KOORDINATSYSTEM		FORNL. NR	FASTIGHETSBETECKNING
HÖJDSYSTEM		ORT, SOCKEN NORUMS Sn	KOMMUN
RENRITAD AV		SKALA 1:250	DIARIE NR LANDSKAP
RITN.NR		UNDERSÖKT ÅR AV <i>Tomas Brandt</i>	

St Askeröns kyrkogård –
BEVARANDEFÖRSLAG

De med svart ram markerade gravarna utgör tillsammans ett sammanhängande tidstypiskt parti som bör behållas i sin helhet.

 BOHUSLÄNS MUSEUM Box 403, MUSEIGATAN 1 S-451 19 UDDEVALLA Tel. 0522-65 65 00 Fax 0522-65 65 05		St. ASKERÖNS KYRKOGRÄD	
KOORDINATSYSTEM		FORNL. NR	FASTIGHETSBECKNING
HÖJDSYSTEM		ORT, SOCKEN NORUMS Sn	KOMMUN
RENRITAD AV		SKALA 1:200	DIARIE NR
RITN.NR		UNDERSÖKT ÅR	LANDSKAP
		AV <i>Tomas Brandt</i>	

7. ÖDSMÅLS GAMLA KYRKOGÅRD

7.1 Beskrivning

Både den gamla och den nya kyrkogården i Ödsmål ligger i öppna lägen ute på flata åkermarken. Den gamla kyrkogården ligger i anslutning till bykärnan, och gränsar till den bäck som rinner igenom byn. Den är i huvudsak rektangulär till formen, och ligger i öst-västlig riktning. Den västra delen är den äldre delen där kyrkan låg. Den gamla landsvägen passerar alldeles utanför kyrkans västmur, och här finns också huvudgrinden.

Kyrkogården är på två fulla sidor (väster och norr), samt delvis på södra och östra sidan, omgiven av en stenmur. Längs kyrkogårdsmuren står en rad äldre lövträd: lönnar, kastanjer och almar. I söder och öster rinner den meandrande Ödsmålsån förbi intill kyrkogården. Ungefär mitt på sydsidan finns en stödmur i betong ner mot bäcken, vilken delvis vält ner i ån. I mitten av stödmuren finns en trappa som går ner till vattnet.

Liksom Norums gamla kyrkogård så är detta platsen för en medeltida sockenkyrka, och området närmast den gamla kyrkan bör även här ha använts för begravning sedan långt tillbaka i medeltiden. Kyrkan revs på 1860-talet, men platsen för koret är utmärkt med ett minneskors och en grupp minnesstenar. Långhuset har sträckt sig in i kvarter 3 och i denna del av kvarteret finns inga gravar.

Den äldsta delen av Ödsmåls gamla kyrkogård är den västra halvan, dvs kvarteren 1-5, och det är också inom detta område som den medeltida kyrkogårdens utsträckning finns, även om man inte kan veta exakt var avgränsningarna har gått. Den äldsta kartavbildningen är från 1698 och visar en kyrkogård som omfattar ungefär detta område, dock inte med så räta hörn som nu.

Omedelbart öster om kyrkogården, dvs i gränsområdet mellan kvarter 5 och 6, är på samma karta prästgården inritad. Landsvägen gick då som nu förbi kyrkogårdens västsida. Den östra delen av kyrkogården, kvarteren 6 och 7, är en utvidgning på den gamla prästgårdstomten, där prästgården låg fram till 1840.

I fornlämningsregistret markerar Ödsmål nr 68 den gamla kyrkans plats och Ödsmål 371 platsen för prästgården.

7.2 De enskilda gravvårdarna.

Det äldre gravvårdsbeståndet på Ödsmåls gamla kyrkogård har hunnit bli ganska glest. De äldsta gravvårdarna är från 1850- och 60-talen (3 st). Det innebär också att det är ganska många luckor i raderna i kvarteren 1,2 och 4. I kvarteret 3 låg kyrkan, varför det där finns en större yta utan begravningar alls. De äldsta gravvårdarna är av kalksten, vilket är ett vanligt material från den tiden. Några kors och skrank av gjutjärn från 1880-90-tal finns också.

Ser man på gravvårdarnas årtal på *båda* Ödsmåls-kyrkogårdarna, så förefaller det som om begravningar fram till sekelskiftet ägt rum på gamla kyrkogården, och först därefter på den nya kyrkogården.

Som helhet har det försvunnit så pass många av gravvårdar från tiden fram till 1930-talet att det inte finns något riktigt väl sammanhållet parti av gravvårdar från någon äldre tidsepok.

Mest ovanliga och anmärkningsvärda är två gravvårdar i kvarter 5 som består av en sockel i svart granit. På den ena står en gjutjärnsurna (Amanda Svensson 1805-1890) och på den andra är ett marmorkors och en marmorduva (Folkskollärare N Olsson, utan årtal).

7.3 Rekommendation och värdering

7.3.1 Kyrkogården som helhet

Kyrkogårdens helhet har kvar en del av de typiska 1800-talsdragen med den väl lagda kyrkogårdsmuren och raden av lövträd därinnanför. Den har rester av ett helt symmetriskt gångmönster, vilket också är tidstypiskt. Gångsystemet är dock förändrat under senare tid och det är idag muren med sina grindar och lövträden som är dess bevarandevärda karaktäristika.

Modernare typer av vegetationsplanering bör inte introduceras på dess västra del.

Man bör bibehålla gravplatsernas storlek och inte introducera partier med *små* urngravplatser.

Den gamla kyrkans plats är delvis markerad med korset och minnesstenarna, men kyrkans utbredning är inte markerad. En möjlighet skulle vara att på något sätt markera hur den gamla kyrkan låg. Området där den låg är i alla fall inte

utnyttjat, men man uppfattar det endast som en tom gräsmatta.

7.3.2 Gravvårdarna

På kyrkogården finns ett fåtal äldre gravvårdar (1850-60-tal), varav en är från tiden före den gamla kyrkan revs. Dessa bör absolut bevaras.

De gravvårdar som är äldre än 1900 bör vara kvar på gamla kyrkogården. Flera av dessa är av gjutjärn. En förteckning på de gravvårdar som kan anses bevarandevärda finns efter avsnittet om Ödsmåls nya kyrkogård.

8. ÖDSMÅLS NYA KYRKOGRÅRD

8.1 Beskrivning

Ödsmåls nya kyrka är uppförd 1865-66, invigd 1867, och byggd delvis av sten från den gamla kyrkan, vilken följaktligen revs samtidigt. Den gamla kyrkogården har dock behållits som begravningsplats, och den är betydligt större än den äldre delen av den nya kyrkogården. Denna den nya kyrkogården har dock utvidgats senare, men är fortfarande inte lika stor som Ödsmåls gamla kyrkogård.

Ödsmåls nya kyrkogård är belägen söder om kyrkan. Väster om kyrkan finns församlingshem och ekonomibyggnad samt parkeringsplatser. Tillsammans med kyrkan, träden på kyrkogården och den äldre röda ekonomibyggnaden nordväst om kyrkan så ramar dessa byggnader in hela planen väster om kyrkan. Området kring kyrkan blir därför en avskild enhet ute i det öppna och flacka landskapet.

Kyrkogården själv öppnar sig mot denna plan, utan den skarpa gränsmarkering som en kyrkogårdsmur med grindar utgör. Den äldre kyrkogårdsmur som finns ligger på norrsidan om kyrkan (utanför vägen in i området), på östsidan, och på sydsidan, där den endast utgör en låg skiljemur mellan den äldre delen och en senare utvidgning. Innanför muren står en rad med oxel och kastanj. Genom de ändringar och tillägg som gjorts har den äldre delen av kyrkogården integrerats i den större sammanhållna enhet som kyrka – kyrkogård – ekonomibyggnad – församlingshem idag utgör.

8.2 Gravvårdarna

Om själva kyrkogården har förändrats i sin form, så finns det i gengäld ett antal gravvårdar på dess äldre del som tillsammans utgör ett väl sammanhållet, tidstypiskt och karaktäristiskt parti. Det är främst i området sydost om kyrkan. Här står drygt femton höga svarta obeliskformade gravvårdar och ytterligare några med annan färg på stenen. Här finns också flera välbevarade kompletta gravanordningar med både ram och sten (både bland lägre och högre stenar). De är tillkomna i tidsspannet 1910-tal till slutet av 1920-talet, med några undantag.

Det finns dock inga gravvårdar med datering från kyrkans byggnadstid på 1860-talet och fram till sekelskiftet 1900.

8.3 Rekommendation och värdering

8.3.1 Kyrkogården som helhet

Kyrkogårdens helhet och planering kan inte anses vara väl bevarad, eftersom den i västra delen genomgått så pass stora ändringar. Det är dock viktigt att man behåller den äldre muren på södra och östra sidan. Också viktigt är att man på den äldre delen, öster, sydöst och söder om kyrkan, inte anordnar annan vegetation än klassiska parkträd likt de som är där idag.

8.3.2 Gravvårdarna

Det område med gravvårdar från 1900-talets första decennier som finns på den äldre delen, söder och sydöst om kyrkan, är den mest karaktärsskapande, mest sammanhållna i tid och mest välbevarade gruppen av gravvårdar inom pastoratet. Ingen enskild av gravvårdarna faller under Kulturminneslagens absoluta skydd, men

som grupp betraktat har de ett klart kulturhistoriskt värde, och om denna grupp på sikt försvann från kyrkogården skulle det helt klart innebära en "väsentlig ändring" av kyrkogården.

Ett antal av dessa, vilka alltså i görligaste mån bör bevaras för framtiden, finns förtecknade på bifogad lista.

Ödsmåls gamla kyrkogård, bevarandevärda gravvårdar

Nummer	Namn	Född	Död	Kommentar
1/149-150	Bengt Berntsson	1795	1869	
2/76-77	Elisabeth Olsson	1850	1885	
2/82-84	Kontr prost O Lundbäck			Gjutjärnskors+staket
2/?	Jacob Amundson		1897	Gjutjärnsstaket i dåligt skick
3/56	Anna Britta Hermansdotter	1822	1869	Kalksten
4/42	Regina Eriksson		1896	Gjutjärnskors
4/77-78	Charlotta Berntsson	1833	1896	
4/88	Nils Mårtensson	1798	1854	Kalksten
5/62-63	Amund Svensson	1805	1896	Ovanlig form
5/104-105	Folkskollärare N Olsson		U å	Ovanlig form

Ovanstående gravvårdar är av sådan ålder, eller har sådan anmärkningsvärd form, att de bör bevaras. De allra mest värdefulla är ÖG 1/149-50; ÖG 3/36 och ÖG 4/88

Ödsmåls nya kyrkogård, bevarandevärda gravvårdar. Förklaring: U å = Utan årtal; + = gravvården bör bevaras; ++ = gravvård och gravram bör bevaras; Prioritet: A = Samlad grupp karaktärsskapande B = övriga tidstypiska

Nummer	Namn	Född	Död	Hög vård	Bedömn	Prioritet
2/1-2	Simon Abrahamsson	1854	1926	ja	++	A
2/3	Anders Nilsson	1814	1898	ja	+	A
2/10-12	Prosten S A Schiller		U å	ja	+	A
2/14-15	Amund Andreasson		U å	ja	+	A
2/25	Marin Svensson	1881	1914	ja	+	A
2/26-27	Anders Herman Andersson	1842	1917	ja	++	A
2/33?	Martin Berntsson	1851	1915	ja	+	B
2/34-35	Joh:s Petersson		U å	ja	+	B
2/36-38	Aug Olsson		U å		++	B
2/83-84	Johan Teodor Andreasson		U å	ja	+	A
2/85-86	Bernhard Hermansson	1856	1923	ja	++	A
2/87-88	Samuel Sund		U å	ja	+	A

Ödsmåls nya forts:

Nummer	Namn	Född	Död	Hög vård	Bedömn	Prioritet
2/89-91	Pehr Olsson	1830	1917	ja	++	A
2/92-93	Leander Nilsson		1926		++	B
2/94-95	Karl Abrahamsson + Alma		1954 + -18	ja	+	B
2/102-103	Ivar & H Jacobsson		U å		++	B
2/105-106	A Andersson		U å		++	B
2/127-128	Johan Magnus Berntsson		U å		+	A
2/149-150	Jan Peter Larsson	1835	1902	ja	+	A
2/150-151	Herman Johansson		U å	ja	+	A
2/157-158	Herman Kristiansson	1833	1904	ja	+	A
2/164-165	Axel Ferdinand Norberg	1846	1908		++	A
2/169-171	Ernst Georg Franck		1956	ja	++	B
2/172	Petter Bengtsson	1828	1920		++	B
2/173-174	Bernhard Hermansson		U å		++	B
2/175-177	Martin Leonard Karlsson		1927		++	B
2/178-179	Karl Oskar Helgesson		U å		++	B
2/180-181	Alfred Olsson		U å		++	B
2/216	Alma Johannesdotter Berntsson	1873	1910	ja	+	A
2/217	Bernhard Johansson	1866	1906	ja	+	A
2/224	Ida Cornelia Niklasson	1874	1910	ja	+	A
2/230-231	Carl Edvard Johansson	1852	1924		++	B
2/232-234	Oskar Olsson		U å		++	B
2/235-236	Hilmer Hermansson	1858	1927	ja	++	B

Alla de ovanstående gravvårdarna bildar ett sammanhängande område syd och sydost om kyrkan.

Alla (utom ÖN 2/169-171) representerar en och samma tidsperiod. De med "A" markerade är särskilt karaktärsskapande.

9. ALLMÄNNA SKÖTSELRÅD

9.1 Nedsmutsning och bevaxning

Den absolut vanligaste åtgärden som kan bli nödvändig på en gravvård är tvättning, antingen för att avlägsna smuts eller lavar. De flesta gravvårdar är av granit som i sig är en mycket tålig stenart. Man bör i ett längre tidsperspektiv vara varsam även med dessa. De rengöringsmedel som används skall dessutom helst vara biologiskt nedbrytbara.

Rengöring lämpar sig bäst för långvarig fuktig väderlek. Då är lavar och mossor rejält uppmjukade, annan nedsmutsning är genomfuktad, och man får mycket gjort med bara skurborste och vatten.

Högtryckstvätt kan användas på granit med varsamhet och vid låga vattentryck, men är inget att sätta i händerna på en amatör. Det skall *aldrig* användas på kalksten, risken att man vid upprepade rengöringar ruggar upp ytan är för stor.

Sura lösningar eller tvättmedel skall inte användas. Den nedbrytningsprocess som pågår i stenens yta har under vårt sekel accelererats genom sura luftföroreningar, och det är därför mycket olämpligt att tillföra ytterligare sura preparat. Dessutom kan behandlingen orsaka gulaktiga "slöjor" på stenens yta.

Starka basiska lösningar är inte heller bra, men en svag ammoniaklösning (2 %) kan användas på granit, om stenen sedan sköljs ordentligt med vatten. Stenen skuras sedan med en skurborste. Stålbörste skall inte användas, eftersom den annars dels kan

göra åverkan på stenens yta och dels kan lämna efter sig rödbruna "rostslöjor". *Se upp med förgylld eller imålad text!*

Att använda ett surt medel och sedan neutralisera med ett basiskt kan förefalla ofarligt, men det är dels svårt att "träffa rätt", dvs anbringa exakt rätt mängd neutralisator så att varken syra eller bas blir kvar, och dels bildas salter vid neutraliseringen. Saltet kan sedan fällas ut som fula vita slöjor, eller också suga till sig mer fukt än stenen normalt gör och öka vittringen genom frostsprängning. Gör alltså *inte* detta.

När det gäller ömtåligare stenarter som **kalksten** och **marmor** bör särskilt stentvättmedel användas, om det inte räcker med vanligt vatten. Riksantikvarieämbetet rekommenderar Raffex stentvätt. Det stryks på stenen och får därefter verka en stund innan det tvättas av.

Lavar tas bort när de är mjuka, dvs fuktiga. Alltså ingenting för det torra sommarvädret. Helst bör man dränka in dem med rikligt ljummet eller varmt vatten först (se dock upp med frostrisken på senhöst och tidig vår).

Stearin från ljus skrapas först bort med ett inte allt för vasst verktyg. Det som sedan sitter kvar kan lösas med lacknafta.

Slutligen bör påpekas att en försiktig rengöring kanske inte får stenen absolut ren, en viss patina kommer att kvarstå. Men detta berättar då bara det enkla faktum att stenen inte är ny. Varje försök att få stenen "som ny" innebär samtidigt att ytskiktet åverkas och att konturer och detaljer blir mindre skarpa. Särskilt ömtåliga är kalksten och marmor, och det finns exempel på vårdar som i missriktad välvilja förlorat all detaljskarpa.

9.2 Skador

Lagningar av sten liksom montering av stenar på fundament bör ske med rostfri ståldubb. Befintliga järndubbar som inte kan bytas ut bör rostskyddsbehandlas. Fukt kommer under åren att tränga in och angripa dubbarna. Är stenen smal eller av mjukare material som kalksten eller marmor kan rosten dessutom spränga stenen. Avslagna mindre flisor kan limmas med stenlim. Riksantikvarieämbetet rekommenderar ett polyesterhartslim med namnet Billys. Samma firma har också ett stenlagningsbruk. Vid arbete med bruk och lim får inte frostrisk finnas.

Cementhaltigt bruk skall aldrig användas, och gamla sådana lagningar bör avlägsnas och ersättas med kalkbruk eller särskilt stenlagningsbruk. Dessa är inte lika starka som cementbruket, och kan därför inte skada stenen vid temperaturörelser eller frost.

Principen skall vara att lagningsmedlet (bruket) inte skall vara starkare än det man lagar (vården).

När det gäller svårare skadad sten bör en stenkonservator rådfrågas.

Gjutjärn befrias från rostbeläggning med stålborste, grundas därefter med blymönja och slutstrykes med oljefärg, företrädesvis linoljaoljefärg på grund av dess goda inträngningsförmåga